

**Traditions of the Arabic medieval genre of “rihla”
in Naguib Mahfouz’s novel “The Journey of Ibn Fattouma”**

The article explores the genre, style, and compositional peculiarities of the novel “The Journey of Ibn Fattouma” by Naguib Mahfouz in the context of addressing the writer to the poetics of medieval genre of travel description “rihla”, and outlines the problem issues of the mentioned novel, as well as its place in Egyptian literature.

Keywords: novel, modern Egyptian literature, genre “rihla”, composition, genre and style peculiarities.

УДК 821.161.2

Циганок О., к.філол.н., докторант
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

**ПРОФУНЕРАЛЬНИЙ ЛИСТ В УКРАЇНСЬКИХ ЛАТИНОМОВНИХ
ПОЕТИКАХ ТА РИТОРИКАХ XVII– XVIII СТ.**

У статті розглядаються елементи теорії давнього українського фунерального листа. Вони реконструйовані на основі аналізу відповідних фрагментів у п’ятнадцяти рукописних курсах словесності Києво-Могилянській академії XVII–XVIII ст. У деяких трактатах подаються загальні відомості про похоронний лист, інші розглядають листи-запрошення на похорон та відповіді на них. Феофан Прокопович та його школа листи «на погреб» не виділяє, а «розчиняє» їх серед листів-повідомлень на сумні теми, листів-відповідей на них і серед втішних листів.

Ключові слова: похоронний лист, поетики, риторика, Києво-Могилянська академія.

Вивчення науки про листи, яка викладалася у Києво-Могилянській академії, лише розпочинається. Серед основних напрямків дослідження – дефініція поняття та етимологія слова «лист», аналіз його структури, визначення достоїнств і вад, систематизація (які є роди листів, які типи, види, підвиди відносяться до кожного роду). Для реконструкції давньої української теорії епістолографії важливо дослідити усі збережені курси риторики, вибрати з них і проаналізувати трактати, глави чи висловлювання про листи.

Листи з приводу похорону, які в українських поетиках та риториках називалися «epistolae funebres» або «epistolae funerales», були важливим жанром

фунерального письменства XVII–XVIII ст. Однак про те, як писати похоронні листи, йдеться лише в окремих курсах словесності. Висловлювання на їхню тему в українських трактатах різні за об'ємом: від окремого підрозділу чи параграфу до одного абзацу або фрази.

Львівська єзуїтська поетика «Роксолянський лев» (1693) відносить похоронні листи до показового роду епістолографії, до так званих «epistolae officiosae» – офіційних, обов'язкових послань. Автор поетики зосереджується на стилі таких листів, який має бути урочистий (comptus), але не високий (elatus). Відповідно похоронні листи прикрашаються почуттями, концептами, афоризмами і подібними оздобами [Leo Roxolanus 1693, 140].

У трактаті «Кіферон із двома вершинами» (1694–1695) є параграф «De epistolis funebribus» [Про похоронні листи]. По-перше, в таких листах формулюється якась теза про важке земне буття чи подається якийсь міркування про силу смерті, про короткочасність життя або про безліч людських лих, чи про те, як багато болю звичайно завдає смерть друзів, тощо. По-друге, висловлюється біль, а як його причину можна коротко подати похвалу померлому. По-третє, запрошується друзів та інших на похорон. Наприкінці такого листа слід пообіцяти милість і ласку [Cytheron bivertex 1694–1695, 110]. У листах-відповідях можна підтвердити подані вище тези і висловити скорботу з приводу смерті померлого із похвалою йому самому, а також співчуття другові. Наступним моментом нехай буде утішання адресата – така доля усіх смертних. Завершити слід обіцянкою прибути на похорон або вибаченням, що немає можливості прийняти у ньому участь з поважних причин [Cytheron bivertex 1694–1695, 110 (зв.)]. На такі самі настанови щодо написання похоронних листів натрапляємо у поетиці «Ліра Гелікону» (1709) [Луґа Heliconis 1709, 97 (зв.)–98]. Зіставлення фрагментів про похоронні листи у київських поетиках 1694–1695 та 1709 рр. показує зв'язки між ними. Вони перебувають у відносинах «претекст – метатекст» або існувало спільне джерело обох курсів. У завуальованій формі бачимо фактично чотири основні частини будь-якого похоронного твору, зокрема – фунеральної промови: звинувачення смерті, показ скорботи, похвала, утішання. Перші три частини стають елементами самого похоронного листа, четверта – листа-відповіді.

Автор риторики «Напучення» (1725?) виділяє три основні моменти для складання листів-запрошень на похорон: пояснюється, як ставився Бог до померлого, розповідається про печаль, яка охопила близьких з приводу його кончини, друзі чи інші гості запрошуються на похорон [Paraenesis 1725?, 297].

Феофан Прокопович у київській риторичі 1706 р. фунеральні листи не виділяє. Дотичні до цієї тематики сповіщальні листи, які розглядаються серед листів-повідомлень – різновиду листів показового типу. У таких листах

може йтися про два види справ: веселі та сумні. Сповідуючи щось сумне, автор риторики радить розповісти про своє небажання засмучувати товариша, тощо. У кінці листа треба втішити адресата або висловити свій біль. Добрим прикладом сповіщального листа на сумні теми Феофан Прокопович вважає десятий лист четвертої книги Цицерона «До близьких», у якому Сервій Сульпіцій повідомляє про загибель Марцелла («Хоч я знаю, що подаю вам якнайнеприємніше повідомлення...»). У листі-відповіді, якщо повідомлено про щось сумне, автори риторики радить сказати, що ти з листа товариша відчув великий біль, але тобі сподобалася його вірність обов'язкові. Потім варто оплакувати нещастя, посилюючи його або відходячи дещо від нього, тоді просити Бога, щоб у майбутньому давав краще, тощо [Прокопович 1979, 362]. Похоронні листи також можна віднести до листів про сумне, тому, за логікою Феофана Прокоповича, вони мають писатися за цією самою схемою.

Міркування Феофана Прокоповича про особливості написання сповіщальних листів на сумні теми перейняли деякі українські риторики 40-х–50-х років XVIII ст. Тихін Олександрович у курсі «Невелика сума» (1737) пише про структуру такого листа – дуже короткий вступ (*exordium*), не менш лаконічний виклад суті справи (*expositio seu narratio*). Якщо повідомляється сумне, то закінчують утішанням [*Summula* 1737, 41]. У риториці «Книга» (1743), розглядаючи листи-повідомлення та відповіді на них, Тихін Олександрович знову ж таки йде шляхом, накресленим Феофаном Прокоповичем [*Codex* 1743, 341 (зв.)–342]. Сильвестр Добриня у восьмому розділі «Про листи» першої книги риторики «Вісім книг» (1743) при розгляді листів-повідомлень майже дослівно слідує за Прокоповичем [*Libri octo* 1743, 55–56]. Досифей Галяховський як автор київської риторики «Риторичні основи» (1746) знову ж таки повторює Прокоповича [*Institutiones rhetoricae* 1746, 32]. Зазначені вище риторики – одні з останніх українських авторських курсів словесності, то ж не дивно, що частка власних міркувань, порівняно з більш ранніми трактатами, у них суттєво зменшується.

Листи-утішання, що відносилися до дорадчого роду, могли писатися з приводу будь-якого нещастя. Найчастіше творилися після смерті, тому дотичні до похоронних листів. Феофан Прокопович приділяє втішливим листам багато уваги [Прокопович 1979, 358]. Автор анонімної риторики початку XVIII ст. у книзі п'ятій «Про листи» (*De epistolis*) майже дослівно повторює відповідний фрагмент із київської риторики 1706 р. [Риторика без назви поч. XVIII ст. (1), 156 (зв.)–157]. Інший тогочасний курс фактично переписує Прокоповича [Риторика без назви поч. XVIII ст. (2), 68]. Те, що останній текст – не копія попереднього трактату і не виписки з курсу Прокоповича, доказує номер і назва розділу : розділ 4-й «Про втішний, прохальний лист та

лист-доручення» (*Caput 4-tum De epistola consolatoria, petitoria et mandatoria*). Тихін Олександрович як автор київської риторики 1737 р. з невеликими відступами також повторює думки Феофана Прокоповича [*Summulae* 1737, 41–41 (зв.)]. Сильвестр Добриня у восьмому розділі «Про листи» першої книги риторики 1743 р., пишучи про втішний лист, знову ж таки слідує за Прокоповичем [*Libri octo* 1743, 59]. Тихін Олександрович у риториці «Книга» (1743) так само повторює Феофана Прокоповича [*Codex* 1743, 343–344], як і автор риторики «Риторичні основи» (1746) [*Institutiones rhetoricae* 1746, 33 (зв.)–34].

У поетиці «Шлях» (1724) похоронні листи також не виділяються, однак у листах-повідомленнях (*epistola nunciatoria*) інформувалося і про смерть. Це показує наведений у трактаті взірець такого листа, у якому друг повідомляє про смерть якогось знатного чоловіка (*praxis in qua amicus significat mortem cuiusdam nobilis viri*) [*Via* 1724, 130 (зв.)–131]. Похоронні листи «розчинені» також у листах-запрошеннях (*epistola invitatoria*), бо прохати прибути на похорон годилося листом [*Via* 1724, 132]. Очевидно, автор поетики вважав листи-запрошення на похорон основним різновидом такого роду кореспонденції, бо як приклад техніки написання листа-запрошення аналізує саме запрошення «на погреб». Він виділяє чотири основні моменти, як писати «*epistulae invitatoriae ad funus*» [листи-запрошення на похорон]. Спершу слід поміркувати про незмінне рішення Бога, якому мають підкоритися усі люди – раніше чи пізніше стати здобиччю смерті. У другому пункті треба сказати, що, на превеликий твій жаль, за цим рішенням помер батько, брат чи хтось із твоїх друзів. По-третє, мовиш, що ти хотів би віддати померлому останню шану, повідомляючи день, місяць і місце похорону і прохаючи друга вшанувати цю церемонію своєю присутністю. По-четверте, скажеш, що за таку благочестиву справу Бог винагородить друга, і також ти віддячиш при якійсь більш веселій нагоді. Наведені вище чотири пункти ілюструються написаним за цією технікою прикладом, у якому друг запрошується на похорон померлого друга [*Via* 1724, 132 (зв.)–133]. Далі подаються три основні моменти, як писати «*epistolae responsoriae ad invitatorias ad funus*» [листи-відповіді на запрошення на похорон]. По-перше, скажеш, що тебе немало засмутила кончина того, на чий похорон запрошуєшся. По-друге, утішиш опечаленого друга різними способами, умовляючи, щоб не надто тужив із-за смерті батька чи іншого кривного. По-третє, підтвердиш свою присутність на майбутній похоронній церемонії і попросиш, щоб Бог компенсував другові цю сумну подію веселішою. Знову ж таки, наведений у трактаті приклад листа-відповіді на запрошення на похорон показує, як ці теоретичні постулати реалізуються на практиці [*Via* 1724, 133 (зв.)].

У поетиці «Аполлоновий кедр» (1702) як зразки «epistularum invitatoriarum ad funus» [листів-запрошень на похорон] подаються листи батька, писані синами або від їхнього імені, брата, писані братом, дружини, писані чоловіком, а також «epistolae responsoriae ad invitatorias ad funus» [листи у відповідь на запрошення на похорон] [Cedrus Apollinis 1702, 44–51 (зв.)]. Прикладом листа-запрошення на похорон був також польськомовний лист із поетики «Парнас» (1720) [Parnassus 1720, 117–117 (зв.)]. Інший шкільний зразок, писане макаронічною мовою (польською і латиною) послання такого роду, в оригіналі і в перекладі сучасною українською мовою подається у монографії автора статті [Циганок 2011, 126–127].

Тихін Олександрович у риторичі «Книга» (1743), а саме у розділі, що містить навчальні вправи – взірці листів (praxes), подає два листи фунеральної тематики. Перший – це лист, у якому друг інформує товариша про смерть своєї дружини (Epistola nuntiatoria quo amicus mortem uxoris suae alteri amico nuntiat) [Codex 1743, 345 (зв.)]. Померла дружина називається «моє найкраще ребро» (costam meam delectissimam). Всезагальна скорбота змальовується так : «... Тепер ридає мій дід, ридають сини, ридає як уся рідня, так і всі сусіди, почасти тому що господиню, почасти тому що матір, почасти тому що вірну кривну і почасти тому, що ширу помічницю віддали» [Там само]. Другий взірець – це лист-відповідь на попередній (Responsoria ad praecedentem) : «Із твого листа я зрозумів, що найдостойніша матрона, твоя дружина забрана із земного життя. Ця обставина під впливом твого горя опечалила багатьох, однак я більше не тужу. Чому це? Бо ми усі помираємо, починаємо, з чого народжені, з того, що передує життю, смерть утримує твою дружину там, де вона вже була, і ми усі йдемо вперед до тієї самої межі. Збдьорись, а я шукаю втішання не у часі або в друзях, а в мужності... Кріпись, і якщо хочеш, щоб я кріпився, повеселішай» [Там само].

Феофан Прокопович рекомендує наслідувати також послання св. Павла та інших апостолів, листи Василя Великого й Григорія Назіанзіна [Прокопович 1979, 355]. Крім того, говорить автор київської риторичі 1706 р., ніщо не перешкоджає, щоб ми читали ще листи видатних сучасних діячів.

На допоміжний матеріал для написання похоронних листів – готові «кусочки», латинські та польські фрагменти, які можна використовувати у похоронних листах (Impetus ad funerales epistolas) ми натрапили лише у поетиці «Аполлоновий кедр» (1702) [Cedrus Apollinis 1702, 20–21 (зв.)].

Таким чином, у давньоукраїнській теорії листування бачимо дві тенденції: виділення похоронного листа та відповіді на нього в окремий жанр епістолографії, а також включення до складу більших груп: 1) листів-повідомлень на сумні теми; 2) втішних листів; 3) запрошень. Екземпліфікаційний

матеріал можна умовно поділити також на листи-моделі (практичні вправи) та листи класиків. Тексти-взірці із першої підгрупи, як правило, наводилися, до листів Цицерона та християнських святих лише відсилали, у кращому випадку цитуючи лише початок першого рядка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво / Феофан Прокопович // Прокопович Ф. Філософські твори. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 1. – С. 103–507.
2. *Риторика без назви, поч. XVIII ст. (1)* – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 312/105П, арк. 1–182.
3. *Риторика без назви, поч. XVIII ст. (2)* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр 332/П 94, арк. 1–86.
4. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII – XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок. – К. : Університет «Україна», 2011. – 176 с. (Студії з україністики; випуск X).
5. *Cedrus Apollinis pharetrati Rossiaco Orpheo ... 1702.* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр ДС / П 241. – 209 арк.
6. *Codex totius anni laboris syntacticis, poeticis et ad finem rhetoricis negotiis refertus ... 1743 ...* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр 326/П 103.
7. *Cytheron bivertex irriguis poëtico-oratorii eloquii fontibus rogans ... 1694.* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр ДС / П 235. – Арк. 1–189.
8. *Institutiones rhetoricae pro informanda roxolana juventute ... 1746. ...* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр ДА / П 427. – Арк. 1–217.
9. *Libri V de arte rhetorica ... 1734 ...* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр 689 /483С. – Арк. 114–211.
10. *Libri octo de facilius ac felicius comparandae eloquentiae ... 1743 ...* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр ДА/880Л, арк. 1–290.
11. *Leo Roxolanus ad Apollinis citharam et pedes erectus ... (1693).* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр 674 / 463 С. – Арк. 137–197.
12. *Lyra Heliconis intra regiam ... 1709.* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр 674 /463 С. – 183 арк.
13. *Paraenesis ad rei oratoriae sive eloquentiae candidatos ...* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр ДС / П 254. – 1725?. – Арк. 116–308.
14. *Parnassus alias Apollini cithara nobis exercitium poëticum in Collegio Kievomohilano traditum et explicatum anno verbi incarnati 1719 in annum 1720.* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифри ДС / П 252. – 254 арк.; 509 П / 1718 –П. – 275 арк.
15. *Summulae praeseptionum rhetoricarum ... 1737 ...* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр 325 / П 99. – Арк. 1–122.
16. *Via poëtarum ad fontes Castalidum vario genere tam ligatae quam solutae orationis redundantes 1724. ...* – Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, ІР, шифр 682 / 481 С. – 141 арк.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2013

Цыганок О., к. филол. н., докторант,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко

О ПОХОРОННОМ ПИСЬМЕ В УКРАИНСКИХ ЛАТИНОЯЗЫЧНЫХ ПОЭТИКАХ И РИТОРИКАХ XVII – XVIII ВВ.

В статье рассматриваются элементы теории древнего украинского похоронного письма. Они реконструированы на основе анализа соответствующих фрагментов из пятнадцати рукописных курсов словесности Киево-Могилянской академии XVII – XVIII вв. В некоторых трактатах излагаются общие сведения о похоронном письме, другие рассматривают письма-приглашения на погребение и ответы на них. Феофан Прокопович и его последователи не выделяют похоронные письма, а «растворяют» их среди писем-сообщений на грустные темы и писем-ответов на них, а также среди писем, выражающих соболезнования.

Ключевые слова: похоронное письмо, поэтики, риторики, Киево-Могилянская академия.

Tsyganok O., PhD, Doctoral Candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ON FUNERAL LETTER IN UKRAINIAN LATIN POETIC AND RHETORIC TREATISES OF THE 17th–18th CENTURIES

The article discusses the elements of the theory of ancient Ukrainian funeral letter. They are reconstructed by analyzing of the corresponding fragments in fifteen manuscripts of literature courses of the Kyiv-Mohyla Academy the 17th–18th centuries. Some treatises present an overview of the funeral letters; other courses analyze the letters of invitation to the funeral and answers to them. Theophanes Prokopovych and his school did not evolve such letters separately; they «dissolved» them among the informative letters on sad themes and answers to them, and among the letters of condolence.

Keywords: funeral letter, poetics, rhetorics, Kyiv-Mohyla Academy.